Sigmund Freud a filozofický problém determinizmu

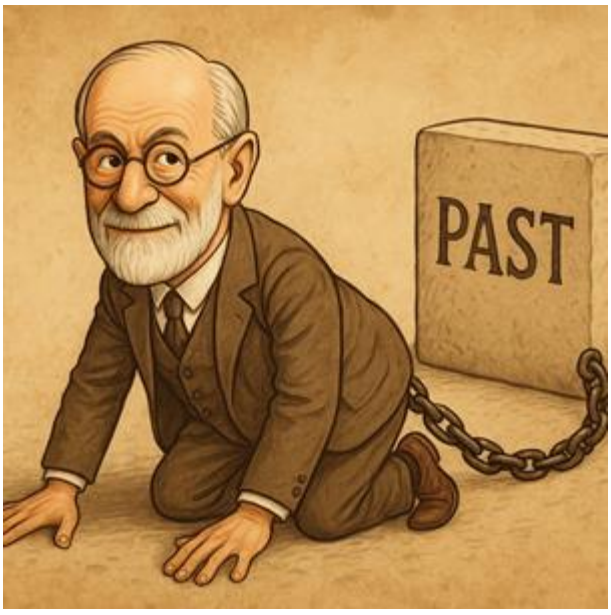
Freud vychádzal z presvedčenia, že ľudské správanie i myslenie nie sú výsledkom slobodného vnútorného rozhodnutia, ale produktom *nevedomých psychických procesov*, ktoré majú svoj pôvod v minulých skúsenostiach, najmä v ranom detstve (charakter sa podľa neho formuje do cca. 5 roku života). V tomto zmysle bol Freud psychologickým deterministom – veril, že všetko, čo človek koná alebo prežíva, má svoju príčinu v *nevedomí*.

Podľa Freuda človek má vedomie, predvedomie a nevedomie (najväčšia a najhlbšia časť „ľadovca“). Nevedomie je obrovská, skrytá časť duševného života, v ktorej sa hromadia **potlačené** túžby, konflikty, asociálne predstavy, boľavé spomienky, strach, vina... Tieto obsahy síce nie sú priamo prístupné vedomiu, no v skrytosti *určujú* naše rozhodovanie, správanie, sny, ale napr. i chyby v reči či voľbu partnerov. Freud teda odmietal predstavu, že človek koná slobodne a racionálne – naopak, tvrdil, že naše rozhodnutia sú ovládané silami, ktoré si neuvedomujeme. Keď sa napríklad niekto rozhodne konať určitým spôsobom, môže mať pocit, že to urobil slobodne, no v skutočnosti je jeho voľba výsledkom vnútorných nevedomých impulzov a potlačených zážitkov (napr. nájdem si partnera, ktorý ma bije podobne ako bil môj otec matku a pod.)

Tento pohľad je formou psychického determinizmu – presvedčenia, že všetky duševné javy majú príčinu a že nič sa nedeje náhodne. Freud to vyjadril v známej myšlienke, že „náhoda neexistuje“ – aj zdanlivé omyly, prerieknutia či zabudnutia majú skrytý psychologický dôvod. Príkladom je tzv. freudovské prerieknutie, keď človek vysloví niečo, čo odhaľuje jeho potlačené myšlienky alebo túžby (napr. namiesto „text“ poviete „sex“ :)). Takéto „chyby“ nie sú náhodné, ale sú determinované nevedomím.

Freudov determinizmus je teda psychologickou obdobou **fyzikálneho determinizmu**: tak ako v prírode každý jav vyplýva zo zákonov príčiny a následku, aj v psychike človeka má každé konanie svoju vnútornú kauzálnu súvislosť. Slobodná vôľa je v tomto chápaní len ilúziou – človek síce prežíva subjektívny pocit slobody, no v skutočnosti je ovládaný dynamikou nevedomých síl, pudov (erosu a thanatu), vnútorných konfliktov medzi id, egom a superegom, a najmä ranými skúsenosťami s rodičmi a prostredím.

Tento názor vyvolal rozsiahlu filozofickú diskusiu. Ak je všetko v človeku determinované nevedomím, potom vzniká otázka, *do akej miery je človek zodpovedný za svoje činy*. Freud si túto otázku uvedomoval, no tvrdil, že cieľom psychoanalýzy je pomôcť človeku spoznať svoje nevedomé motívy a tým rozšíriť hranice vedomia a získať aspoň čiastočnú slobodu prostredníctvom **sebapoznania**. Sloboda teda podľa Freuda nespočíva v úplnom oslobodení sa od psych. determinizmu, ale v **pochopení** síl, ktoré nás ovládajú.

„*V duševnom živote neexistuje nič náhodné; každý prejav má svoj dôvod, ktorý možno odhaliť analýzou*.“

„Psychopatológia každodenného života“ (1901)

„Výklad snov“ (1900)

„Úvod do psychoanalýzy“ (1917)
- psychický determinizmus je základným predpokladom psychoanalýzy.

„Tri úvahy o teórii sexuality“ (1905) a neskoršie spisy

Burrhus Frederic Skinner (1902 -1990) : **o konci slobody a dôstojnosti**

americký psychológ a filozof

V knihe *Beyond Freedom and Dignity* (1971) americký psychológ B. F. Skinner, jeden z hlavných predstaviteľov radikálneho behaviorizmu, rozvíja myšlienku deterministického chápania ľudského správania. Odmieta tradičné predstavy o slobodnej vôli, morálnej zodpovednosti či dôstojnosti človeka ako autonómneho, nezávislého jedinca. Podľa Skinnera sú tieto pojmy len prežitky filozofického idealizmu a teológie, ktoré bránia vedeckému pochopeniu človeka. V duchu behaviorizmu tvrdí, že **ľudské správanie je úplne určované prostredím** – konkrétne históriou **posilňovania** (pozitívny stimul) **a trestania** (negatívny stimul), ktorú jednotlivec zažíva. Človek nekoná slobodne, každý čin, každé rozhodnutie, každá emócia... je výsledkom naučených / naprogramovaných reakcií na podnety.

Skinner vychádza z princípov operantného podmieňovania, podľa ktorých je každé správanie formované dôsledkami, ktoré po ňom nasledujú: ak je správanie odmenené (pozitívne posilnené), pravdepodobnosť jeho opakovania rastie, ak je potrestané alebo ignorované, slabne. Tento mechanizmus nie je len biologický, ale aj sociálny – spoločnosť vytvára systém odmien a trestov, ktorými usmerňuje správanie jednotlivca. V tomto rámci slobodná vôľa neexistuje; ide len o subjektívny pocit, ktorý vzniká, keď si človek neuvedomuje skutočné príčiny svojho konania.

B. F. Skinnera výrazne ovplyvnili Pavlovove pokusy so psami aj objav reflexného oblúka, pretože mu ukázali, že správanie možno skúmať vedecky ako systém stimulu a reakcie.

Skinner argumentuje, že pojem slobody vznikol historicky ako reakcia proti vonkajšiemu útlaku (napr. politickému či náboženskému), ale v modernej spoločnosti už nie je užitočný. Keď hovoríme, že človek koná slobodne, v skutočnosti len nerozumieme tomu, čo všetko ho nevedomky determinuje. Podobne pojem *dôstojnosti* považuje Skinner za prekážku vedeckého prístupu, pretože predpokladá, že človek je tvorcom svojich činov. V skutočnosti je **človek podľa neho produktom podmienok, ktoré ho formujú**. Preto volá po vedeckom riadení a formovaní správania spoločnosti prostredníctvom pozitívneho posilňovania. Ak odstránime ilúziu slobody, môžeme spoločnosť usporiadať tak, aby **vhodné podmienky prostredia produkovali želané správanie** – napríklad altruizmus, pracovitosť či spoluprácu – bez potreby trestu, viny či morálneho súdu.

Determinizmus v Skinnerovom chápaní teda nie je pesimistický, ale praktický a reformný: človek nemá byť trestaný za svoje činy, pretože ich nekontroluje, ale spoločnosť má byť zodpovedná za vytváranie takých prostredí, ktoré vedú k prospešnému správaniu. Pravá dôstojnosť človeka podľa neho nespočíva v tom, že je pánom svojho osudu, ale v tom, že sa stane predvídateľným a zodpovedným produktom racionálneho spoločenského usporiadania. Táto myšlienka posúva determinizmus z roviny filozofickej na experimentálnu a spoločenskú bázu, čím robí z behaviorizmu nie len psychologickú

teóriu, ale aj návrh novej, vedecky riadenej civilizácie. (Možno niekto z vás videl film Mechanický pomaranč - len pre silné nervy)

Operantné podmieňovanie je učenie, pri ktorom sa správanie posilňuje alebo oslabuje podľa toho, aké dôsledky po ňom nasledujú – odmena zvyšuje pravdepodobnosť opakovania správania, trest ju znižuje.

Vplyv teórie a jej zneužitie

Existujú viaceré prípady, v ktorých boli psychologické a behaviorálne postupy či teórie zneužité v politike, armáde alebo výskume na účely manipulácie, psychologického nátlaku či kontroly. Tu je len zopár príkladov, o ktorých dnes vieme (existujú dôkazy, dokumenty, výskumy).

Projekt MKUltra (CIA, USA, 1953–1973)
Tajné služby sa pokúšali vyvinúť techniky ovládania mysle. Používali sa experimenty s LSD, elektrošokmi, hypnózou, senzorickou depriváciou, izoláciou, rôznymi psychotropnými látkami bez informovaného súhlasu účastníkov. Po odhalení sa projekt stal predmetom vyšetrovaní v Kongrese a veľa dokumentov bolo zničených.

Project Camelot
V 60. rokoch projekt Camelot mal analyzovať a predpovedať spoločenské a kultúrne zmeny v zahraničných krajinách, často v Latinskej Amerike. Jedným z cieľov bolo identifikovať spôsoby, ako ovplyvniť verejnú mienku a stabilitu spoločnosti v politicky citlivých oblastiach. Projekt bol kritizovaný ako pokus "programovať" spoločenské správanie a ovplyvňovať vnútorné fungovanie štátov.

Behaviorálne metódy v armádnom výcviku (operantné podmieňovanie, simulácia bojových situácií)
Armáda používala i dodnes sčasti používa prvky behaviorálnej psychológie pri výcviku vojakov, najmä pri zvyšovaní ochoty „strieľať", prežiť v boji či poslušnosť. Cielene sa oslabuje empatia a vnímanie bolesti iného.

Psychologické operácie (PSYOP) v politike a vo vojne
Štáty využívajú psychologické kampane, propagandu, informačné vojny, manipuláciu masových médií a dezinformácie, aby formovali verejné vnímanie, podporovali poslušnosť alebo oslabili odpor. Tieto metódy využívajú poznatky z psychológie, sociálnych vied a behaviorálnej analýzy.

Dodatok: kriminalita a násilie v detstve
Výskumy z rôznych krajín jednoznačne ukazujú, že násilie a zanedbávanie v detstve významne zvyšujú riziko kriminálneho správania v neskoršom živote. Longitudinálne štúdie, ako napríklad výskum „Cycle of Violence" publikovaný americkým Národným inštitútom spravodlivosti, preukázali, že deti, ktoré zažili fyzické alebo psychické zneužívanie, majú oveľa vyššiu pravdepodobnosť delikvencie v adolescencii a násilných činov v dospelosti. Podobné závery potvrdili aj analýzy publikované v *Journal*

of Interpersonal Violence či v štúdii Národného úradu pre ekonomický výskum (NBER), podľa ktorých sú osoby s históriou detského týrania približne dvojnásobne náchylnejšie na páchanie trestnej činnosti než tí, ktorí vyrastali v stabilnom prostredí. Výskumy založené na koncepte Adverse Childhood Experiences (ACE) ukazujú, že medzi počtom a závažnosťou nepriaznivých skúseností v detstve a pravdepodobnosťou kriminálneho správania existuje dávkovo-reakčný vzťah – čím viac typov traumy dieťa zažije, tým väčšie je riziko, že v dospelosti bude mať problémy s agresiou, závislosťami či porušovaním zákona. Tento efekt nie je len psychologický, ale aj biologický: chronický stres a trauma v detstve narúšajú vývoj mozgových oblastí zodpovedných za sebareguláciu, empatiu a kontrolu impulzov. Navyše sa ukazuje, že trauma má aj intergeneračný charakter – rodičia, ktorí sami zažili násilie, častejšie vytvárajú prostredie plné napätia, čo zvyšuje riziko kriminality aj u ich detí. Univerzity ako UCLA či Edinburgh preto zdôrazňujú, že násilie v detstve nie je len individuálny, ale aj spoločenský problém, ktorý priamo ovplyvňuje úroveň kriminality v populácii.

Napriek tomu vedci upozorňujú, že tieto faktory neznamenajú osudovú predurčenosť – mnohí ľudia, ktorí prežili ťažké detstvo, sa vďaka podpore, terapii a stabilnému prostrediu dokážu vyhnúť deviantnému správaniu. Celkovo však vedecké dôkazy ukazujú, že detstvo poznačené násilím dramaticky zvyšuje riziko neskoršej kriminality, pretože narúša základné mechanizmy sociálneho učenia, emocionálnej stability a dôvery v spoločnosť.

Ešte k téme:

Funguje mechanizmus odmeny a trestu naozaj k ľudskému prospechu?

https://www.youtube.com/watch?v=0IepJqxRCZY

Skúsenosť z nórskych väzníc – čo naozaj napráva človeka? Odporúčam pozrieť krátky dokument.

